

wiem o to, aby odwołując się do różnych obrazów, zachęcić swoich słuchaczy do życia wolnego od grzechu, praktyki cnót, działalności dla dobra bliźnich i ojczyzny, słowem – do autentycznie chrześcijańskiego życia na co dzień, a nie tylko pobożności w trakcie tak wyjątkowych uroczystości, jakimi były koronacje wizerunków maryjnych. Wtedy też Matka Najświętsza, która otaczana jest czcią w sanktuariach, będzie prawdziwą orędowniczką Polski i Polaków, wyprasząc u swojego Syna wszelkie łaski potrzebne zarówno poszczególnym wiernym, jak i całemu narodowi, zapewniając mu dostatnie i szczęśliwe życie w wolnej ojczyźnie.

Spis treści

I. Sanktuaria maryjne na ziemiach polskich w XIX i XX w. 1. Charakterystyka. 2. Historia. 3. Kult. II. Koronacje obrazów i figur maryjnych. 1. Topografia i chronologia. 2. Przygotowania. 3. Przebieg koronacji. 4. Szafarze. III. Interpretacja dziejów ojczystych. Przyczyny niewoli narodowej. 2. Miejsce i rola Kościoła. 3. Maryja jako Orędowniczka polskich dziejów. IV. Kreacja wzorców osobowych. 1. Święci. 2. Duchowieństwo. 3. Dygnitarze świeccy. V. Wizja polskiej tożsamości narodowej. 1. Narodowy charakter religijności. 2. Formy pobożności. 3. Płaszczyzny i struktury praktycznego chrześcijaństwa.

Ks. Sławomir Z y c h, *Funkcjonowanie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w warunkach okupacji niemieckiej i sowieckiej*. Promotor: ks. prof. dr hab. Zygmunt Zieliński. Recenzenci: ks. prof. dr hab. Stanisław Nabywaniec (Uniwersytet Rzeszowski) i o. dr hab. Roland Prejs, prof. KUL

Wybuch II wojny światowej stanowi przełomowy moment w dziejach narodu i Kościoła w Polsce. Wydarzenie to wycisnęło piętno na dziejach łacińskiej diecezji przemyskiej. Doświadczyła ona okupacji ze strony dwóch lewicowych totalitaryzmów reprezentowanych przez Niemcy i Związek Radziecki.

Dzieje diecezji we wspomnianym okresie ujęto pod kątem instytucjonalnym, usiłując odpowiedzieć na pytanie: jak funkcjonowała diecezja przemyska w warunkach wojny, a szczególnie okupacji niemieckiej i sowieckiej? Analizie poddano działalność ordynariusza, biskupa pomocniczego i instytucji biskupstwa, koncentrując się głównie na strukturach organizacyjnych; duchowieństwa i zakonów, pomijając wiele aspektów życia religijnego oraz doktry-

ny. Warto zaznaczyć, że zakres tych zagadnień jest szeroki. Na pewno wiele z nich mogłoby stanowić odrębny problem badawczy. Dlatego też może powstać wrażenie o powierzchownym potraktowaniu niektórych kwestii. Dokładne jednak omówienie wszystkich zagadnień związanych z mniejszą dysertacją wykraczałoby szeroko poza jej ramy.

Praca dotyczy lat II wojny światowej, bowiem już jej wybuch we wrześniu 1939 r. przyniósł nowe uwarunkowania działalności Kościoła na omawianym terenie, a jako *terminus ad quem* przyjęto zakończenie okupacji niemieckiej na terenie diecezji (2. połowa 1944-styczeń 1945). Niekiedy praca wykracza poza wyznaczone ramy czasowe. Ma to miejsce wówczas, gdy należało omówić specyfikę funkcjonowania poszczególnych instytucji, mające swe źródło w prawodawstwie józefińskim, a niekiedy jeszcze w czasach staropolskich.

We wrześniu 1939 r. terytorium diecezji zostało podzielone na dwie strefy okupacyjne, zaś rok 1944 przyniósł *de facto* utratę trzeciej części obszaru diecezji na rzecz ZSRR. Wojna zburzyła również strukturę etniczną diecezji, przynosząc zagładę Żydów i Cyganów oraz walki polsko-ukraińskie, zakończone dopiero w 1947 r. W wyniku przesiedleń Polaków, Ukraińców i Łemków diecezja w granicach PRL uzyskała jednorodne oblicze narodowościowe i obrządkowe.

Diecezja przemyska działała w trudnych warunkach dwóch systemów, mających na celu zniszczenie Kościoła. Postawa duchowieństwa oraz ofiarności wiernych sprawiły jednak, że mogły funkcjonować struktury i instytucje diecezjalne. Dzięki „podziałowi władzy” ordynariusza bpa F. Bardy i jego sufragana bpa Wojciecha Tomaki bez przeszkód zarządzano obiema częściami diecezji, a przy obu biskupach funkcjonowały też kurie oraz sądy. Dzięki utworzeniu Seminarium Duchownego w Brzozowie zapewniono dopływ nowych kadr duchowieństwa; w miarę warunków funkcjonowała również kapituła katedralna (podzielona w latach 1939-1941). Niemniej okupacja diecezji przyniosła zamknięcie placówek kulturalnych na szczeblu diecezjalnym oraz bolesne straty w zasobie Archiwum Diecezjalnego i Archiwum Kapitulnego oraz Biblioteki Kapitulnej i Biblioteki Seminarium Duchownego. Tylko w niewielkim stopniu funkcjonowało Archiwum Diecezjalne ze względu na prowadzone przez pracowników Instytutu Niemieckiej Pracy na Wschodzie badania nad „niemieckością” diecezji.

Mimo trudnych warunków wojennych funkcjonowały struktury terenowe. Tworzono również nowe parafie, choć zaznaczył się również proces ich zaniku, m.in. pod wpływem wysiedleń ludności polskiej oraz mordów na Po-

lakach dokonywanych przez nacjonalistów ukraińskich. Podczas okupacji niemieckiej dochodziło do zamknięcia kościołów przez władze okupacyjne, a bolesną stratą dla parafii była rekwizycja dzwonów kościelnych. Mimo warunków okupacyjnych w wielu parafiach działały bractwa i stowarzyszenia o charakterze dewocyjnym, a w przemyskiej parafii katedralnej – społecznym.

Wojna i okupacja wpływała również na funkcjonowanie duchowieństwa. To stwierdzenie dotyczy zwłaszcza działalności duszpasterskiej oraz charytatywnej. Aktywność tej grupy społecznej wyrażała się zwłaszcza w organizacji nauki religii w parafiach (okupacja sowiecka i początek okupacji niemieckiej) oraz w organizowaniu pomocy potrzebującym w ramach parafii oraz strukturach Rady Głównej Opiekuńczej i Polskiego Czerwonego Krzyża. Na szczególną uwagę zasługuje pomoc ludności żydowskiej, co wyakcentowano w niniejszej pracy.

Duchowieństwo potwierdziło swój patriotyzm, włączając się w służbę konspiracyjną, szczególnie duszpasterską oraz angażując się czynnie w ruch oporu w Armii Krajowej i m.in. tajne nauczanie. Działalność duchownych przynosiła represje ze strony obu okupantów, o czym świadczy liczba zamordowanych i więzionych przez Niemców i Sowieców. Duchowieństwo było również przedmiotem eksterminacji ze strony Ukraińskiej Powstańczej Armii. Swą działalność na terenie diecezji prowadziły również zakony i zgromadzenia zakonne męskie i żeńskie.

W czasie kwerendy sięgnięto po materiały źródłowe, które znajdują się głównie w Archiwum Archidiecezjalnym w Przemyślu. Na szczególną uwagę zasługują znajdujące się tam relacje o stanie diecezji z 1938 i 1943 r. Ta ostatnia ma unikalny charakter. Wykorzystano również tzw. ankiety wojenne sporządzone z polecenia Episkopatu Polski w latach 1945-1947. Obejmują one parafie zachodniej części diecezji, która po 1944 r. znalazła się w granicach Polski. Na uwagę zasługuje również ankieta, którą w latach siedemdziesiątych XX w. sporządzono z inicjatywy Instytutu Geografii Historycznej KUL. Ta z kolei przynosi wiele zagadnień, które ze względów bezpieczeństwa pominięto w poprzedniej. Zawiera ona m.in. wiadomości na temat zaangażowania duchowieństwa w ruch oporu. Wyniki tej ankiety zebrał i opracował dla poszczególnych parafii ks. Jan Rąb¹. Kwerendą objęto również zespół dotyczący

---

¹ „W związku z 600-leciem naszej diecezji zamierzamy opracować historyczny schematyzm zawierający szczegółowe dane o losach i funkcjonowaniu instytucji kościelnych oraz dane o duchownych naszej diecezji i ich wojennych losach i funkcjach w l. 1939-1951. [...]

duchowieństwa, gdzie w ułożonych alfabetycznie teczkach skompletowano akta biskupów i kapłanów. Wykorzystano także zbiór aktów normatywnych, zawartych w poszycie *Okólniki diec. przem. 1939-1947* oraz dokumenty i akta wytworzone przez centralne instytucje diecezjalne. Na szczególną uwagę zasługujeteczka *Okupacja sowiecka*, dzienniki podawcze Kurii Biskupiej ob. łac. w Przemyślu oraz w Brzozowie i Deutsch-Przemyślu, a także korespondencja z różnymi władzami. Kwerendą objęto również kroniki znajdujące się w tymże archiwum.

Źródłem wielu interesujących informacji było Archiwum Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego oraz Archiwum Sądu Metropolitalnego w Przemyślu. Dzięki zgromadzonym w nich materiałom można było odtworzyć funkcjonowanie tych ważnych dla diecezji instytucji. Podobny charakter miała kwerenda w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Przemyślu. Ważnym źródłem okazał się zasób Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Korzystano również, w niewielkim stopniu, z archiwów innych diecezji, m.in. Archiwum Diecezji Łuckiej (depozyt w zbiorach Instytutu Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II w Lublinie) oraz w Kielcach, Sandomierzu, Pelplinie i Rzeszowie. W tym ostatnim odnaleziono nieznanne dotychczas okólniki bpa F. Bardy dla części diecezji znajdującej pod okupacją niemiecką, wydawane w latach 1939-1941.

Pobieżną kwerendą objęto również archiwa parafialne na terenie diecezji przemyskiej w granicach sprzed 25 III 1992 r. Zwrócono uwagę na zapisy w kronikach parafialnych oraz akta obrazujące życie parafialne i pracę kapłanów. Ciekawych ustaleń dokonano podczas przypadkowych poszukiwań w archiwach poza diecezją (Cmolas, Gorlice). Na uwagę zasługują akta personalne kapelanów WP – kapłanów diecezji przemyskiej przechowywane w Instytucie Polskim i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie. Danych odnośnie do pracy księży przemyskich na terenie Królestwa Węgier w czasie wojny dostarczyły materiały zgromadzone w Archiwum Prymasowskim (Prímási Levéltár) w Estergomie, natomiast szczegóły biograficzne biskupów i ks. Hieronima Kocyłowskiego uzupełniono o kwerendę w Archiwum Papieskiego Uniwer-

---

Materiały zgromadzone przez niniejszą ankietę posłużą również do opracowania Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce przez Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim” (J. Rąb, *Parafie diecezji przemyskiej w latach 1939-1951*, s. 9).

sytetu Gregoriańskiego w Rzymie (Pontificia Università Gregoriana/Archivio Roma). Podczas pisania niniejszej pracy wykorzystano również archiwalia z Archiwum Greckokatolickiej Kurii Biskupiej w Preszowie (Gréckokatolícke Biskupstvo. Biskupská Kúria-Archív, Prešov), Archiwum Wojennego w Wiedniu (Österreichisches Staatsarchiv/Kriegarchiv Wien), Archiwum Państwowego (Bundesarchiv) w Koblencji oraz Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego (Державний Архів Львівської Облaсті) we Lwowie.

Kwerenda w archiwach zakonnych różnego szczebla przyniosła m.in. wiele interesujących ustaleń dotyczących instytucji diecezjalnych. Przeprowadzono także poszukiwania w zbiorach prywatnych, udostępnionych m.in. przez ks. Józefa Wołczańskiego, profesora Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie.

Na uwagę zasługuje prasa wojenna, zarówno podziemna, jak i „gadzi nowa”, wydawana przez obu okupantów. Analiza jej zawartości pozwoliła przybliżyć atmosferę wojny i okupacji. Pewną pomocą okazały się relacje zebrane m.in. w latach osiemdziesiątych XX w. przez ks. Andrzeja Kusia wśród kapłanów pracujących w warunkach okupacji sowieckiej. Obecnie (2009) znajdują się one w zbiorach własnych autora.

Podczas pisania niniejszej pracy wykorzystano wydawnictwa źródłowe, m.in. „Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale”², zawierające wiele informacji o egzystencji diecezji w czasie wojny. Na uwagę zasługuje również przygotowane do druku „Sprawozdanie parafii katedralnej ob. łać. w Przemyślu z okresu od 1 IX 1939 do 1 XII 1942 roku”³, zawierające sporo cennych informacji o funkcjonowaniu parafii katedralnej w czasie okupacji sowieckiej.

Rozstrzygnięcie problemu zawartego w tytule pracy domagało się przyjęcia określonej metody badawczej. Punktem wyjścia była analiza źródeł, a na podstawie wyników analiz został przedstawiony obraz funkcjonowania diecezji. W pracy zastosowano metodę porównawczą ze względu na podstawy prawne obowiązujące struktury Kościoła w obu strefach okupacyjnych oraz historyczno-krytyczną, aby dokonać syntezy danych źródłowych. W celu zobrazowania

---

² *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, ed. P. Blet i in., vol. III: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945*, première partie: 1939-1941, deuxième partie: 1942-1945, Città del Vaticano 1967.

³ [S. D u d z i ń s k i], *Sprawozdanie parafii katedralnej ob. łać. w Przemyślu z okresu od 1 IX 1939 do 1 XII 1942 roku*, oprac. E. Ślemp (w druku).

zjawisk historycznych sięgnięto do metody egzemplifikacji. Dla pełniejszego zobrazowania zagadnień zawartych w rozprawie sporządzono zestawienia w formie tabelarycznej oraz mapę.

Wyniki przeprowadzonej kwerendy źródłowej oraz ich analiza pozwoliły przedstawić diecezję w warunkach wojny i okupacji, dlatego też w pierwszym paragrafie omówiono granice i terytorium diecezji, podkreślając jego podział przez obu agresorów we wrześniu 1939 r. oraz kwestię jego przecięcia przez granicę państwową w 1944 r. Następnie omówiono złożoną strukturę narodowościową, wyznaniową i obrządkową diecezji (§. 2) oraz – w trzecim – tło jej funkcjonowania: działania wojenne na jej terenie, politykę kościelną obu okupantów, podstawy materialne biskupstwa oraz zbrojny ruch oporu na jej terenie.

Drugi rozdział poświęcono administracji diecezji, omawiając funkcję ordynariusza oraz jego biskupa pomocniczego, faktycznego „współrzędny” w latach 1939-1941, a także kurię biskupią. Trzeci rozdział traktuje o funkcjonowaniu instytucji centralnych i terenowych: kapituły katedralnej, sądów, seminarium duchownego, placówek kulturalnych (szczególnie diecezjalnego: archiwum, biblioteki i muzeum), dekanatów oraz parafii i ekspozytur.

W rozdziale czwartym ukazano działalność duchowieństwa diecezjalnego oraz zakonów i zgromadzeń zakonnych. Z uwagi na aktualność tematu wyakcentowano pomoc ludności żydowskiej. Podkreślono również skalę represji, którym poddano duchowieństwo diecezji przemyskiej ze strony obu okupantów.

Okres II wojny światowej przyniósł bogate, a zarazem bolesne i trudne doświadczenie funkcjonowania Kościoła w warunkach państwa totalitarnego, wrogiego Kościołowi, zarówno w strefie niemieckiej, jak i sowieckiej. Zostały one wykorzystane przez Kościół przemyski w okresie powojennym w walce z władzami PRL, co uwidoczniło się szczególnie w okresie pontyfikatu bpa Ignacego Tokarczuka (1965-1993). Z tej walki diecezja przemyska wyszła zwycięsko.

We wspomnianej dysertacji przedstawiono funkcjonowanie diecezji w latach II wojny światowej. Bogactwo problematyki związanej z tym zagadnieniem uniemożliwia bardziej szczegółową prezentację wyników niniejszej pracy. Duża ilość źródeł dotyczących szczególnie okupacji niemieckiej, zmuszała do dokonania ich selekcji i syntetycznej prezentacji niektórych problemów; w zasadzie każdy rozdział, a nawet paragraf mógłby stanowić przedmiot osobnych badań. Miejmy nadzieję, że niniejsza praca choć w małym stopniu poszerzy wiedzę o dziejach Kościoła obrządku łacińskiego w Polsce podczas II wojny światowej i będzie inspiracją do kolejnych badań.

Spis treści

I. Diecezja w warunkach wojny i okupacji. 1. Terytorium i granice diecezji. 2. Ludność i wierni. 2.1. Struktura narodowościowa, wyznaniowa i obrządkowa. 2.2. Przesiedleńcy, wygnańcy i uciekinierzy. 2.3. Eksterminacja ludności cywilnej. 3. Działania wojenne i okupacja. 3.1. Działania wojenne na terenie diecezji. 3.2. Polityka kościelna władz okupacyjnych, 3.3. Podstawy materialne funkcjonowania diecezji, 3.4. Ruch oporu na terenie diecezji. II Administracja. 1. Ordynariusz. 2. Biskup pomocniczy i jego uprawnienia na czas wojny i okupacji. 3. Kuria Biskupia. III. Instytucje centralne i terenowe. 1. Kapituła katedralna. 2. Sądy. 3. Seminarium Duchowne. 4. Placówki kulturalne. 5. Dekanaty. 6. Parafie i ekspozytury. IV. Duchowieństwo diecezjalne oraz zakony i zgromadzenia. 1. Duchowieństwo. 1.1. grupy funkcyjne. 1.2. Nadzwyczajne uprawnienia. 1.3. Działalność duszpasterska i charytatywna. 1.4. Udział w ruchu oporu. 1.5. Eksterminacja i martyrologia duchowieństwa. 2. Zakony męskie. 3. Zakony żeńskie. Aneksy.